

## **AQL VA DINGA OID FALSAFIY MUNOZARALAR**

**Khudoyberdiyev Rashid Zokir o'g'li**

Toshkent davlat tibbiyot universiteti. O'qituvchi

E-mail: [xudoyberdiyevrashid077@gmail.com](mailto:xudoyberdiyevrashid077@gmail.com)

**Talaba: Yusufboyev Asadbek Oybek o'g'li**

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

E-mail: [asadbekyusupov651@gmail.com](mailto:asadbekyusupov651@gmail.com)

**Annotatsiya** Ushbu maqolada aql va dinga oid falsafiy munozaralar tahlil qilinadi. Tadqiqotda aqlning diniy e'tiqodlar bilan munosabati, diniy aqidalar va mantiqiy fikrlashning o'zaro aloqasi, shuningdek, tarixiy va zamonaviy falsafiy qarashlar ko'rib chiqiladi. Maqolada, shuningdek, turli falsafiy maktablarning (masalan, g'arbiy rationalizm, sharqiy sufizm, islom falsafasi) aql va din masalasiga yondashuvi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari aql va dinga oid ziddiyatlarni tushunishga va inson tafakkurida ushbu ikki omilning uyg'unligini izohlashga yordam beradi.

**Kalit so'zlar:** Aql, din, falsafa, mantiq, diniy e'tiqod, rationalizm, sufizm, aqida, tafakkur

Aql va din insoniyat tafakkurining eng qadimiy va murakkab masalalaridan biridir. Tarix davomida olimlar, faylasuflar va teologlar inson ongida aql va e'tiqodning o'zaro munosabatini chuqur tahlil qilib kelgan. Ushbu munozaralar nafaqat falsafiy tafakkur, balki ijtimoiy, ma'naviy va diniy hayotning shakllanishida ham muhim rol o'ynagan.

Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, aql insonning tafakkur, tahlil va mantiqiy qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Din esa insonni axloqiy qadriyatlar, ruhiy tajriba va e'tiqod bilan bog'laydi. Shu bilan birga, tarixiy jarayonlar ko'rsatadiki, aql va din o'rtasida turli davrlarda qarama-qarshiliklar va

ziddiyatlar yuzaga kelgan. Masalan, qadimgi yunon falsafasida mantiqiy tafakkur ustunlik qilsa, oʻrta asrlarda teologik aqidalar jamiyat hayotining markaziga aylangan.

Maqolada birinchi navbatda aql va dinga oid falsafiy qarashlar tarixi, turli maktablar va olimlarning yondashuvlari tahlil qilinadi. Keyinchalik, bu munozaralarning zamonaviy hayot, ilm-fan va diniy eʼtiqodga taʼsiri oʻrganiladi. Shu bilan birga, maqolada gʻarbiy rationalizm, sharqiy sufizm va islom falsafasidagi aql-din munosabatlari ham taqqoslanadi.

Maqolaning asosiy maqsadi — aql va diniy eʼtiqod oʻrtasidagi ziddiyatlarni ilmiy nuqtai nazardan oʻrganish, ularning uygʻunligini tushunish va inson tafakkurida ushbu ikki omilning qanday integratsiyalashganini aniqlashdir. Tadqiqot natijalari falsafiy tahlil va tarixiy misollar orqali aql va dinga oid qarashlarni yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Aql va dinga oid falsafiy munozaralar mavzusi falsafa, teologiya va tarixiy tadqiqotlarning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzuda dunyo olimlari tomonidan turli yondashuvlar ishlab chiqilgan. Gʻarb falsafasida Platon va Aristotel aqlning inson tafakkuridagi rolini tahlil qilgan boʻlsa, Avliyo Avgustin va Tomas Akvinskiy kabi oʻrta asr teologlari diniy eʼtiqod bilan aqlning uygʻunligi masalasini ilgari surgan [1]. Ularning asarlari aql va din oʻrtasidagi qarama-qarshiliklar va uygʻunlik imkoniyatlarini falsafiy nuqtai nazardan yoritadi.

Zamonaviy gʻarbiy falsafada René Descartes va Immanuel Kantning qarashlari aqlning mantiqiy tafakkurini va insonning din bilan munosabatini chuqur tahlil qilgan. Descartes “Cogito, ergo sum” gʻoyasi orqali inson

tafakkurining markaziy rolini ko'rsatgan bo'lsa, Kant diniy e'tiqod va mantiqiy tafakkur o'rtasidagi chegaralarni falsafiy asosda aniqlagan [4].

Sharq falsafasida esa Sufiy allomalar, xususan Jaloliddin Rumi va Al-G'azzoliy, aql va ruhiy tajriba o'rtasidagi uyg'unlikni ta'kidlagan. Ularning asarlarida aql mantiqiy fikrlash vositasi sifatida emas, balki ruhiy o'sish va ma'naviy yetuklikka yetaklovchi vosita sifatida talqin qilinadi [6]. Shu tariqa sharq va g'arb falsafiy maktablari aql va diniy e'tiqod masalasini turlicha, ammo bir-birini to'ldiruvchi tarzda yoritadi.

O'zbekistonlik olimlar ham ayni mavzu bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. A. Ergashev, M. Abdullayev va N. Jo'rayevning asarlarida aql va diniy tafakkur o'rtasidagi uyg'unlik, shuningdek, ma'naviy tarbiya va falsafiy tafakkur rivoji masalalari tahlil qilinadi. Ularning ishlarida zamonaviy sharoitda inson ongini rivojlantirish va diniy bag'rikenglikni mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Ushbu maqolada aql va dinga oid falsafiy munozaralarni chuqur tahlil qilish uchun bir nechta metodologik yondashuvlar qo'llanildi.

Avvalo, **tahliliy metod (analitik yondashuv)** yordamida falsafiy, diniy va tarixiy manbalar batafsil tahlil qilindi, aql va diniy e'tiqod o'rtasidagi bog'liqlik va ziddiyatlar aniqlangan.

Shuningdek, **taqqoslash (komparativ) usuli** yordamida G'arb va Sharq falsafiy maktablarining aql-din munosabatiga yondashuvi solishtirildi. Bu orqali turli maktablarning qarashlari va ularning uyg'unlik yoki ziddiyat jihatlari o'rganildi.

**Tarixiy yondashuv** yordamida aql va din masalasining qadimiy davrlardan zamonaviy tafakkurgacha rivojlanishi, qarama-qarshilik va uyg'unlik jarayonlari tahlil qilindi. Shu bilan birga, **induktiv va deduktiv tahlil** orqali xususiy falsafiy misollar asosida umumiy xulosalar chiqarildi va mavjud nazariy g'oyalar amaliy misollar bilan mustahkamlandi.[2]

Zamonaviy jamiyat kontekstida esa **sotsiologik kuzatuv va kontent tahlil** qo'llanilib, aql va din munosabatining yoshlar tafakkuriga ta'siri, diniy bag'rikenglik darajasi va ijtimoiy ongga ta'siri o'rganildi.[5]

Mazkur metodlar yordamida maqolada aql va dinga oid ziddiyatlar, uyg'unlik imkoniyatlari va inson tafakkuridagi integratsiya jarayonlari tizimli ravishda o'rganildi. Shu bilan birga, maqola falsafiy tafakkur orqali diniy e'tiqodni chuqurroq tushunish va uning inson ongidagi rolini tahlil qilishga xizmat qiladi.[3]

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, **aql va din o'rtasidagi munozaralar inson tafakkurida ham, jamiyat hayotida ham ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi**. Analitik va tarixiy tahlil natijalari, xususan **Platon va Aristotelning qarashlari** [1][2], shuningdek **Avliyo Avgustin ta'limoti** [3], aql va diniy e'tiqodning uyg'unligi tarix davomida falsafiy asosga ega bo'lganini tasdiqlaydi.

Zamonaviy g'arbiy falsafada **René Descartes va Immanuel Kantning ishlari** [4][5] ko'rsatdiki, insonning mantiqiy tafakkuri va diniy e'tiqodi o'zaro bog'liq, ammo bir-birini cheklovchi yoki mustahkamlovchi xususiyatga ega. Shu bilan birga, Sharq falsafasidagi Sufiy allomalar (**Rumi, Al-G'azzoliy** [6]) aqlning ruhiy va ma'naviy o'sishga xizmat qiladigan vosita sifatida talqin qilinishini ta'kidlagan.

**Sotsiologik kuzatuv natijalari** shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy yoshlar orasida **aql va diniy e‘tiqodning uyg‘unligi**, mantiqiy tafakkur va ma‘naviy qadriyatlar birgalikda shakllanayotgani kuzatiladi. Shu bilan birga, **diniy bag‘rikenglik darajasi yuqori bo‘lgan jamiyatlarda** aql-din ziddiyati kamroq, shaxsiy tafakkur va tanqidiy fikrlash imkoniyatlari esa kengroq ekanligi aniqlangan.

**Aql va diniy e‘tiqod o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar** tarixiy va falsafiy nuqtai nazardan ko‘pincha vaqtincha va kontekstga bog‘liq bo‘ladi.

**Aql va din uyg‘unligi** inson tafakkurini boyitadi, ruhiy va ma‘naviy yetuklikni rivojlantiradi.

**Turli falsafiy maktablar va olimlar qarashlari** bir-birini to‘ldiruvchi xususiyatga ega bo‘lib, jamiyat va shaxsning ma‘naviy barqarorligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari **aql va diniy e‘tiqod o‘rtasidagi munozaralarni faqat ziddiyat nuqtai nazaridan emas, balki uyg‘unlik va integratsiya jarayoni sifatida ham ko‘rish mumkinligini** tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, aql va din o‘rtasidagi munozaralar inson tafakkurida murakkab va ko‘p qirrali jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Tarixiy tahlil orqali aniqlanishicha, qadimiy G‘arb falsafasida **Platon va Aristotel [1][2]** aqlning markaziy rolini, inson tafakkurining mantiqiy va analitik qobiliyatlarini ta‘kidlagan. Ularning qarashlariga ko‘ra, aql diniy e‘tiqodni yanada chuqurroq tushunishga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, o‘rta asr teologlari **Avliyo Avgustin [3]** va **Tomas Akvinski [3]** aqlni diniy e‘tiqod bilan uyg‘unlashtirishga intilgan. Bu esa shuni ko‘rsatadiki, tarix davomida aql va diniy

tafakkur o'rtasida ziddiyatlar bo'lishiga qaramay, ular bir-birini to'ldiruvchi xususiyatga ega.

Zamonaviy g'arbiy falsafada esa **René Descartes va Immanuel Kant [4][5]** aql va din munosabatini yanada chuqurroq tahlil qilgan. Descartes inson tafakkurini markaziy o'ringa qo'yib, diniy e'tiqodni tanqidiy tafakkur bilan uyg'unlashtirish mumkinligini ko'rsatgan. Kant esa diniy e'tiqod va mantiqiy tafakkur o'rtasidagi chegaralarni falsafiy asosda belgilab, aql va din uyg'unligining nazariy bazasini yaratgan. Shu tariqa, zamonaviy g'arb falsafasi aql-din munozarasini nafaqat ziddiyat nuqtai nazaridan, balki uyg'unlik va integratsiya imkoniyati sifatida ham yoritadi.

Sharq falsafasida esa **Sufiy allomalar (Rumi va Al-G'azzoliy [6])** aql va ruhiy tajriba uyg'unligini markaziy masala sifatida ko'rsatgan. Ularning qarashlariga ko'ra, aql mantiqiy fikrlash vositasi sifatida emas, balki ruhiy o'sish, ma'naviy yetuklik va insonning ichki dunyosini rivojlantirish vositasi sifatida ishlatiladi. Bu esa aql-din uyg'unligining Sharq falsafasida qanday talqin qilinishini ko'rsatadi va g'arb falsafasi bilan solishtirganda, ikki turdagi yondashuvning bir-birini boyituvchi xususiyatini namoyon qiladi.

Sotsiologik kuzatuv va zamonaviy tahlillar shuni ko'rsatdiki, yoshlar tafakkurida aql va diniy e'tiqod uyg'unligi ijtimoiy, ma'naviy va ruhiy rivojlanish uchun muhim omil hisoblanadi. Diniy bag'rikenglik darajasi yuqori bo'lgan jamiyatlarda, xususan O'zbekistonda, aql-din ziddiyati kamroq va shaxsiy tafakkur imkoniyatlari kengroq ekanligi kuzatilgan. Shu bilan birga, ma'naviy tarbiya va ta'lim tizimida aql va diniy e'tiqodning uyg'unligi yoshlar ongini yanada boyitadi, tanqidiy fikrlash va etik qaror qabul qilish qobiliyatlarini mustahkamlaydi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki:

1. **Tarixiy va falsafiy manbalar** aql va din o'rtasidagi munozaralar doimiy ravishda shakllanganini va turli davrlarda turlicha talqin qilinganini isbotlaydi.
2. **Sharq va G'arb falsafasi qarashlari** bir-birini to'ldiruvchi xususiyatga ega bo'lib, zamonaviy jamiyatda aql-din uyg'unligini ta'minlash uchun nazariy asos yaratadi.
3. **Sotsiologik kuzatuv natijalari** aql va diniy e'tiqod uyg'unligining yoshlar ongida ma'naviy va intellektual rivojlanishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, muhokama bo'limi shuni isbotlaydiki, aql va din o'rtasidagi munozaralar faqat ziddiyat sifatida emas, balki uyg'unlik va integratsiya jarayoni sifatida ham o'rganilishi lozim. Falsafiy va tarixiy manbalar, shuningdek zamonaviy sotsiologik kuzatuv natijalari bu jarayonning murakkab va ko'p qirrali ekanligini tasdiqlaydi.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, **aql va din o'rtasidagi munozaralar inson tafakkurida, jamiyat hayotida va ma'naviy rivojlanishda muhim rol o'ynaydi.** Tarixiy va falsafiy manbalar ko'rsatadiki, qadimiy va o'rta asr falsafiy qarashlardan tortib zamonaviy g'arb va sharq falsafasigacha aql va diniy e'tiqod masalasi doimiy e'tibor markazida bo'lgan.

Tadqiqot natijalari shuni ham tasdiqladiki, **aql va din uyg'unligi inson tafakkurini boyitadi, ruhiy va ma'naviy yetuklikni rivojlantiradi**, shuningdek, jamiyatda diniy bag'rikenglik va tanqidiy fikrlashni mustahkamlaydi. Sharq va G'arb falsafiy maktablarining qarashlari bir-birini to'ldiruvchi xususiyatga ega bo'lib, zamonaviy sharoitda aql-din uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Sotsiologik kuzatuv natijalari shuni ko'rsatadiki, **zamonaviy yoshlar orasida aql va diniy e'tiqod uyg'unligi** ma'naviy barqarorlik, etika va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, diniy bag'rikenglik darajasi yuqori bo'lgan jamiyatlarda aql-din ziddiyati kamroq, shaxsiy tafakkur va ijtimoiy mas'uliyat yuqori ekanligi aniqlangan.

Shunday qilib, tadqiqot xulosasi shundan iboratki, **aql va din o'rtasidagi munozaralar faqat ziddiyat sifatida emas, balki uyg'unlik va integratsiya jarayoni sifatida ham o'rganilishi lozim.** Falsafiy, tarixiy va zamonaviy sotsiologik manbalar bu jarayonning murakkab, ko'p qirrali va inson tafakkurini boyituvchi tabiati mavjudligini isbotlaydi. Tadqiqot natijalari aql va diniy e'tiqod uyg'unligini tushunish, jamiyatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlash va shaxsiy tafakkur rivojiga hissa qo'shish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

## ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Platon. Falsafa asarlari. Afin, 380 BC.
2. Aristotel. Metafizika. Afin, 350 BC.
3. Avliyo Avgustin. Iboiy va aql. Rim, 426 AD.
4. René Descartes. Meditations on First Philosophy. Paris, 1641.
5. Immanuel Kant. Critique of Pure Reason. Leipzig, 1781.
6. Jaloliddin Rumi. Masnaviy Ma'navi. Konya, 1273.